

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра «Філософія та соціологія»

Т.В.Количева

ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ФІЛОСОФІЯ»

Харків 2008

Количева Т.В. Онтологія. Гносеологія: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2008. – 34 с.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 8 жовтня 2007 р., протокол № 2.

Рецензент

доц. В.М.Овчаренко

ЗМІСТ

Вступ	4
Онтологія	5
1.1 Онтологія як вчення про буття	5
1.2 Онтологічний статус поняття свідомості	10
1.3 Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи	15
Гносеологія	20
2.1 Пізнання як предмет філософського аналізу	20
2.2 Діалектика пізнання. Проблема істини	22
2.3 Гносеологічні поняття. Методи наукового пізнання .	26
2.4 Творчість в пізнанні. Інтуїція	31
Список літератури	34

ВСТУП

В сучасному світі, серед великої кількості проблем, питання світоглядної орієнтації людини, усвідомлення нею свого місця і ролі в житті суспільства набувають все більшого значення. Роль філософії при цьому полягає в вирішуванні проблем буття та пізнання – найважливіших питань в формуванні світогляду сучасної людини.

До арсеналу будь-якої науки входять основні, визначальні поняття, категорії, в яких розкриваються напрямки і тенденції розвитку зовнішнього світу. В філософії такими поняттями є онтологічні поняття «буття», «матерія», «свідомість». Саме ці поняття допомагають усвідомити поєднання природних знань з філософськими уявленнями. Через означені поняття розкривається сучасна картина світу.

Тобто з розвитком знання змінюються наші уявлення про існуюче. Будь-яка наукова теорія виступає як вчення про буття – онтологію. З цього виходить, що людина здатна міркувати про будь-які питання не тільки на повсякденному рівні, а й на основі своїх знань, вироблених нею концепцій, теорій. Більш чіткому і глибокому розумінню сутності навколишніх процесів і допомагає онтологія.

Не менш важливим розділом філософії є гносеологія – вчення про пізнання. З розкриттям сутності пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу виникає питання про межі її впливу на світ. Від вирішення проблем гносеології залежать життєві орієнтації людини та її цінності, тому що життя людини багато в чому залежить від її діяльності, яка ґрунтується на знаннях. Тобто будь-яка наука – це діяльність людини з вироблення, систематизації і перевірки знань. Ознайомившись з гносеологією, людина починає бачити загальні закономірності, притаманні будь-якій галузі знань, пояснювати навколишні процеси і здійснювати спробу прогнозування майбутнього й формування практичних дій.

В конспекті лекцій здійснена спроба систематизувати основні теоретичні розробки з означених тем та зосередити увагу на найважливіших поняттях, пов'язаних з розділами «Онтологія», «Гносеологія».

Метою лекцій є розглядання студентами філософських категорій «буття», «матерія», «свідомість», «пізнання», «істина» з боку їх змістовності, методологічного та світоглядного значення, а також з'ясування, в чому полягає сутність і смисл буття та пізнання.

1 ОНТОЛОГІЯ

1.1 Онтологія як вчення про буття.

1.2 Онтологічний статус поняття свідомості.

1.3 Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи.

1.1 Онтологія як вчення про буття

Вихідними філософськими поняттями, які необхідно засвоїти, відкриваючи світ філософського знання, є поняття «буття». Вчення про буття дістало назву «*онтологія*». Цей термін запровадив у ХУІ столітті німецький філософ Р.Гокленіус. Онтологія є окремою галуззю філософського знання, сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість», «час», «рух».

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, й світогляду людини. У філософії виділяють *чотири відмінні, але взаємопов'язані основні форми буття*:

- 1) *буття речей, процесів*, яке поділяється на буття речей, процесів природи, буття природи як цілого та буття речей і процесів, створених людиною («друга природа»);
- 2) *буття людини*, яке поділяється на буття людини в світі речей і суто людське буття;
- 3) *буття духовного* (ідеального), в якому розрізняють індивідуалізоване духовне і об'єктивно духовне;
- 4) *буття соціального*, яке вміщує в собі індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і процесі історії) і буття суспільства.

Говорячи про *буття природи*, необхідно зазначити, що його об'єкти, стани і цілісність існують до, поза і незалежно від свідомості людини. У цьому полягає важлива відмінність природи як основної форми буття. Природа у цілому не має кінця в просторі та часі – вона завжди і всюди була, є і буде, ця особливість не притаманна окремим речам, процесам і станам.

У чому полягає буття окремих предметів «другої природи», тобто предметів, створених людиною? Буття полягає у тому, що воно виступає як нерозривна єдність природного матеріалу, опредметненої діяльності людей і функції даних предметів. Специфіка буття окремих предметів «другої природи» і її як цілого полягає у тому, що це абсолютно інша порівняльно з первинною природою комплексна реальність. «Друга природа» є буттям, яке тісно пов'язане з часом і простором людського існування. Природа є безкінечним, невичерпним світом, який створюється людиною. «Друга природа» – це світ, де також діють закони природи, але вони не переплітаються з перетворюючими діями і свідомістю людей. Предмети і процеси «другої природи» створені людиною, і через те їх буття стоїть ніби на межі буття природи і людського світу.

Людина є частиною природи. Природа є сукупністю окремих речей, що мають свої властивості, а однією з найбільш досконалих і високих речей виступає людина. Буття окремої людини і людства в цілому є специфічним і неповторним. Унікальність людського буття полягає, насамперед, у складній біологічній організації, яка відокремлює його від іншого світу. Людина здатна надбудувувати над природою рукотворний світ. Вона володіє рядом незвичних властивостей і здатна відображати у своїй свідомості велику різноманітність світу, конструювати нові об'єкти і нові світи, створювати світ культури, в якому гармонійно поєднуються природні і соціальні якості.

Серед форм буття людини, в першу чергу, визначається її предметно-практична діяльність. Інша форма буття людини – практика соціальних перетворень. Людина є суспільною істотою, вона не може стати особистістю поза соціальним оточенням, тому люди прикладають чимало зусиль, щоб створити оптимальний для їхнього життя соціальний устрій.

І третя форма буття людини – це її «самостворення», самодіяльність. Людина формує свій духовний світ пошуками ідеалів, що приваблюють її, а також за конструюванням проєктів перетворення світу до такого його стану, в якому б їй хотілось жити, що гідний її.

Особливою формою буття виступає *духовне*, яке розуміється як єдність свідомого і несвідомого. Результатами духовного є принципи і норми людської спільності, творчості. Виділяють два великих підвиди духовного – *духовне*, яке невіддільне від життєдіяльності людини (*індивідуально духовне*), і *духовне*, яке може існувати незалежно, поза людиною (*об'єктивно духовне*). Перше, насамперед, включає свідомість індивіда. Свідомість людини є одночасно її самосвідомістю, тобто усвідомленням себе як абсолютно своєрідної і неповторної особистості.

Буття індивідуальної свідомості (і несвідомого) є лише відносно самостійною формою буття, яка тісно переплітається з буттям об'єктивного духовного. Прикладом єдності індивідуального і об'єктивного духовного є, безперечно, мова та зв'язок мови і свідомості. Також до об'єктивного духовного належать норми і принципи людського спілкування, схеми поведінки, ідеї як результат творчості.

Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає у тому, що його елементи зберігаються і удосконалюються та вільно пересуваються у соціальному просторі і часі. Кожна людина безперервно вступає у контакт з іншими людьми, є членом різних соціальних груп: сім'ї, виробничої спільності, нації. Таким чином, вона існує у тісному зв'язку з іншими індивідами.

Поняття «буття» близьке до поняття «світ», однак це не одне й те ж саме. Буття – не лише світ, до якого відносять об'єктивну реальність, тобто матеріальне. Буття включає й світ самої людини, її мислення. Отже, до структури буття належить як матеріальне, так і ідеальне. Буття – це філософська категорія для позначення існування будь-чого взагалі. Унікальність цієї категорії полягає в тому, що вона описує і пояснює дійсно унікальний об'єкт – світ в цілому як сукупну реальність, єдність природи і людини, матеріального світу і людського духу.

Спостерігаючи різноманітність буття, люди намагаються з'ясувати, що закладає підвалини цього розмаїття речей та подій. Пошуки такої першооснови єдності буття, причинності його змін та граничних підвалин його різноманітності призвели до виникнення поняття *субстанція*, у якості якої називались конкретні види речовини, атоми, числа, монади, ідеї тощо. Вагомі наукові досягнення в фізиці, біології, інших галузях знання сприяють утвердженню принципу матеріальної єдності світу.

Важливо зрозуміти, що хоча кожна із зазначених вище форм буття специфічна, розвивається за своїми законами, всі вони мають одну й ту ж основу – *матерію*. Поняття матерії є одним із фундаментальних у філософії та природознавстві. Як філософська категорія матерія позначає об'єктивну реальність, що її відображає людина в своїх відчуттях, але від них незалежну. У категорії «матерія» об'єктивна реальність зведена до визнання незалежності матерії від людських почуттів та здатності її бути відображеною ними. Категорія матерії має принципово відкритий характер. Важливим результатом науки є сучасне розуміння системного характеру організації матерії. Жива та нежива природа, а також соціально-упорядкована матерія на кожному із своїх підрівнів створюють деяку цілісність, яка через відсутність будь-якого з своїх елементів може втратити власну сутність.

Матерія як об'єктивна реальність є безкінечною і вічною. Всі речі, предмети, процеси, властивості та взаємовідношення речей у світі є проявами матерії, яка рухається. Тому і весь світ, що оточує нас, становить єдиний матеріальний світ. Він за своєю сутністю є єдністю багатоманітності.

Філософське розуміння матерії слід відрізнити від конкретно-наукових поглядів на побудову, властивості, особливості конкретних видів матерії, уявлень, які розробляє і поглиблює наука. Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості об'єктивно-реального буття світу.

Матерія має численні властивості: вічність, незнищеність, можливість пізнання та ін. Серед них є й такі, без яких вона не може існувати. Такі властивості називають *атрибутами*. До них належать *рух, простір, час*.

У філософії *рух* розуміється як будь-яка зміна (зростання людини, зміна клімату, потемніння з часом фарб на картині). Рух є способом існування матерії. Це означає, що не існує матерії, яка б не рухалась і не існує руху без матерії. Матерія і рух нерозривно пов'язані між собою. Оскільки матерія є абсолютною, то рух як її атрибут також є абсолютним – його неможливо створити або знищити. Разом з тим, рух має відносний характер, тому що виявляється через конкретні види матерії, які мають відносно сталу природу. Визнаючи принципову безкінечність форм матерії, ми маємо признати нескінченність і різноманітність форм руху.

Всезагальними формами існування матерії є *простір і час*. Будь-який матеріальний предмет посідає певне місце, перебуває на відстані від інших, має якусь форму. Порядок розташування водночас декількох співіснуючих об'єктів називають простором. Послідовність існування об'єктів, явищ, які змінюють один одного, є *часом*. Просторово-часові характеристики має будь-який феномен буття світу. Єдність просторово-часових властивостей світу називають просторово-часовим континуумом, а їх універсальність і цілісність – формою організації всього розмаїття нескінченного світу. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Сучасна фізика підтверджує об'єктивність і невід'ємність від матерії простору і часу. Згідно з спеціальною теорією відносності А.Ейнштейна, формою існування будь-яких матеріальних об'єктів виступає єдиний простір-час, коли одночасність подій і довжина тіл залежать від матеріальних систем, де ці події відбуваються, а тіла знаходяться. Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них просторові і один часовий. Простір і час, як об'єктивні форми існування матерії, як і матерія, не можуть бути створені чи знищені. Тому можна сказати, що рухома матерія вічна у просторі і часі. А світ, у якому ми живемо, є не що інше, як матерія, що рухається, вічна в часі і просторі.

Таким чином, буття є найбільш загальним поняттям про все те, що існує, тобто про все, що є. Воно охоплює усе існуюче в нескінченному розмаїтті його конкретних проявів, і є

онтологічним поняттям. Буття в цьому розумінні має свою реальну структуру. У найширшому прояві воно підрозділяється на об'єктивну реальність, що відображається категорією «матерія», і суб'єктивну реальність – що відображається категорією «свідомість».

В історії філософії і природознавства розвивалось два аспекти, дві точки зору на розуміння матерії: філософська і природничо-наукова. Природничо-науковий аспект включає знання про фізичну, структурну будову матерії. Філософський аспект – це погляд на матерію як сутність, яка лежить в основі внутрішньої єдності усієї різноманітності предметів і явищ.

1.2 Онтологічний статус поняття свідомості

Проблема свідомості багатогранна. Вона перебуває в центрі уваги багатьох наук. Свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія та інші науки. Своєрідно осмислюють її мистецтво та релігія. Аналізом же свідомості в цілому, в контексті інших видів діяльності людини та суспільства, займається філософія.

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Найперші складнощі її розуміння та вивчення пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явище свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо його вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Це завжди сприяло містифікаціям її природи і сутності. Ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як прояв душі – таємничої «чуттєво-надчуттєвої» істоти, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла.

Категорія *свідомості* дозволяє розкрити унікальну людську властивість – відтворювати ідеальні, духовні явища, які на відміну від матеріальних існують тільки в головах людей, але виявляють себе у мові, діях, діяльності. В історії філософії природа свідомості набула різноманітних тлумачень.

Для представників суб'єктивного ідеалізму (Дж. Берклі) ідеальне є комплексом відчуттів даної людини, що не має виходу ані до об'єктивної реальності, ані до інших суб'єктивних реальностей.

З точки зору об'єктивного ідеалізму (Платон, Гегель) в духовній сфері людини відображаються ідеальні основи самого буття. Ідеальне розуміється як «проект», прообраз світу, а матеріальне – як засіб, матеріал для втілення його. Тому свідомість може бути зрозуміла тільки із самої себе.

Згідно з дуалізмом, у світі завжди існували дві самостійні субстанції – матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження.

Цікаво простежити, як в історії філософії розвивалося уявлення про свідомість. В античній філософії свідомість була причетна до розуму, який є космічним, і поставала як узагальнення дійсного світу. Розум – синонім універсальної закономірності, визначався філософом Гераклітом терміном «логос», який означав слово, думку та сутність самих речей – світовий порядок. Цінність людського розуму визначалася ступенем його залучення до цього об'єктивного логосу – світопорядку.

У середні віки свідомість трактувалася як надсвітовий початок (Бог), який існує до природи і створює її з нічого. Розум при цьому тлумачився як атрибут Бога, а за людиною залишалася лише невелика частина тієї сили, якою володіє Бог. В християнстві виникає ідея активності душі, до того ж у поняття душі включається і свідомість. Усе закладено в душі, яка живе та рухається в Богові. Підставою істинності цього знання є внутрішній досвід: душа повертається сама до себе, досягаючи розумом з найбільшою вірогідністю власну діяльність. Поняття про внутрішній досвід стає основним у концепції свідомості.

У філософії Нового часу на розроблення проблеми свідомості найбільший вплив мав Р. Декарт. Висуваючи на перший план самосвідомість, він розглядає свідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого власного внутрішнього світу. Цей погляд справив великий вплив на всі

подальші вчення про свідомість, яка ототожнювалася зі здатністю суб'єкта мати знання про власні психічні стани. На противагу Р.Декарту було висунуто вчення про несвідому психіку. Г.Лейбніц, спираючись на відкритий ним закон збереження «живих сил», стверджував, що всі речі мають власну силу, внутрішню здатність безперервно діяти. Він висунув вчення про монади – одиниці буття.

У ХУШ ст., спираючись на досягнення фізіології та медицини того часу, французькі матеріалісти (особливо Ламетрі) обґрунтовували положення про те, що свідомість є особливою функцією мозку. На їх думку, вона відрізняється від інших функцій тим, що завдяки їй людина здатна набувати знання про навколишню природу та саму себе, але вони не змогли виявити суспільну природу та активний характер свідомості. Матеріалісти ХVII-ХVIII ст. намагались духовне вивести із матеріального як первісного, наголошували на єдності між об'єктивним світом і явищами свідомості. Вони розглядали останню як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини. Однак матеріалізм минулих століть не зміг розкрити суспільну природу і активний характер свідомості.

Німецький класичний ідеалізм (Кант, Гегель) виявив різні рівні організації свідомості, її активність, історизм, діалектику чуттєвого та логічного, індивідуального та соціального.

Значну увагу проблемі свідомості приділили представники діалектичного матеріалізму. Вони послідовно обґрунтували положення про первинність матерії, показали, що свідомість ґрунтується, але не на будь-якій, а лише на високоорганізованій матерії (на людському мозку), визначили, що свідомість є продуктом природного та суспільного розвитку, висунули принцип відображення. Початковим пунктом в аналізі свідомості є гносеологічне визначення свідомості як суб'єктивної реальності, яка залежить від об'єктивної реальності.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в ХІХ-ХХ ст. вченнями Сеченова, Павлова про рефлекторну діяльність мозку, здобутками експериментальної психології Е.Вебера, Г.Фехнера, В.Вундта.

Щодо сучасної світової філософії, то трактуванням свідомості займається така галузь філософії, як *феноменологія*, яка існує в кількох варіантах: феноменологія Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, М. Шелера, Ж.-П. Сартра. Термін «феноменологія» утворено з двох понять – «феномен» – це те, що само проявляється, само демонструє себе, і «логос» – вчення. В межах феноменології свідомість розглядається як специфічна частина буття, яку не можна зводити ні до яких відносин: ні до предметних, ні до спеціальних, ні до безсвідомої основи, самої свідомості. Представники феноменології намагаються протистояти натуралістичному погляду на свідомість і світ, який зводить свідомість до предмета, до об'єкта і встановлює між ними причинні і функціональні зв'язки.

Досі актуальною є проблема походження свідомості. Природничі науки на це відповідають однозначно: такою властивістю матерії є властивість відображення. Вважається, що відображення – це універсальна якість матерії, це процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта. Оскільки взаємодія притаманна всім матеріальним об'єктам, то й відображення слід розглядати як загальну властивість матерії. Взаємодія предметів ніколи не минає безслідно, обов'язково залишаються наслідки. Причому необхідною умовою відображення виступає схожість і відповідність із відображуваним. Щодо процесу відображення можна зробити такі висновки:

- специфікою відображення є те, що це одночасно і процес, і наслідок взаємодії, який може виступати в різних формах;
- відображення – це образ, копія, але не механічна (дзеркальна), а психічна.

У рамках діалектико-матеріалістичної філософії свідомість розглядається як функція головного мозку. *Свідомість виникає, функціонує і розвивається* в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєвої практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Ідеальне – це особлива властивість, вищий продукт розвитку матерії, який має матеріальний бік, але не зводиться до нього.

Сучасна матеріалістична філософія походження і сутність свідомості пов'язує з розглядом матерії, яка здатна саморухатися і саморозвиватися, у єдності з проблемою виникнення людини і суспільства.

У всієї матерії існує всезагальна властивість, яку називають *відображенням*, що означає здатність матеріальних явищ, предметів і систем в процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем. Відображення виявляється в якісно різних формах, кожна з яких обумовлюється ступенем організації і розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Відображення становить процес, результатом якого є інформаційне відтворення властивостей взаємодіючих об'єктів. Інформація – об'єктивна сторона відображення як властивості всієї матерії. Вона всезагальна. Тому будь-яка взаємодія включає в себе інформаційний процес: вона є інформаційною взаємодією у тому розумінні, що залишає про себе пам'ять в іншому. Але, концепція, яка розглядає свідомість, виходячи з теорії відображення, не є повною і завершеною. Свідомість людини – це не тільки діяльність її психіки. Свідомість – це самодіяльний, самостоворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у єдине поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання. В міркуваннях про свідомість ми повинні вести розмову про участь в її функціонуванні водночас і глибинних потенцій буття, і неповторних миттєвостей людської індивідуальної історії, а не лише про вітальні процеси пристосування і виживання.

Виникнення життя – стрибок у розвитку матерії, пов'язаний із появою біологічних форм відображення, оскільки тільки через зв'язок і взаємодію організму з довкіллям можливе збереження і розвиток його життя. Допсихічною формою відображення є *подразливість* як відповідна реакція живого організму на зовнішні дії, що відбувається у формі збудження і відповідної вибіркової реакції. Із подразливістю тісно пов'язана інша властивість живого організму – запам'ятовувати і зберігати сліди

подразнення, що виявляється в активному ставленні до зовнішніх об'єктів, у пристосуванні до довкілля.

З ускладненням живих організмів, появою нервової системи, формуванням органів чуття і розвитком умовно-рефлекторної діяльності виникає *сигнальне, образне відображення* дійсності у вигляді ідеальних образів – відчуттів, сприймань, уявлень. Таке відображення дає змогу оцінювати явища зовнішнього світу через їхню шкідливість або корисність для життєдіяльності організму. Отже, йдеться про суб'єктивне сприйняття і переживання зовнішнього впливу, тобто про психічну форму відображення. Завдяки свідомості дійсність відображається в мозку в суб'єктивних, ідеальних образах, здійснюється перехід до абстрактного мислення.

Роль соціальності у виникненні свідомості обумовлена тим, що сам по собі мозок, яким він виходить «із рук природи», не може мислити по-людськи. Він стає органом людської свідомості, коли людина залучається до суспільного життя: через працю, соціальні взаємодії, спілкування, культуру, практику.

У структурі свідомості можна виділити такі сфери:

- когнитивна (знання, увага, пам'ять, понятійне мислення);
- емоційна (почуття, афекти, пристрасті, самопочуття);
- мотиваційно-вольова (мотиви, інтереси, потреби у єдності із здібностями у досягненні цілей).

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує рівень несвідомого як сукупність психічних явищ і станів (сновидіння, гіпноз, інстинкти тощо), які лежать поза сферою розуму. Також виділяють рівень *підсвідомого*, до якого включають психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму. Нарешті, оскільки людина аналізує, усвідомлює, оцінює власні знання, думки, дії, ідеали і т. п., реалізує ставлення до самої себе, виділяють рівень самосвідомості.

1.3 Діалектика як вчення про розвиток та її альтернативи

Слово «діалектика» (в перекладі с грець. – мистецтво вести діалог) має багато спільного зі словом «діалог». Сучасне розуміння діалектики пов'язане з Гегелем, її визначають як

загальну теорію розвитку всього сутнього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях і принципах. Діалектика – це науково-теоретичний спосіб мислення, методологія філософського пізнання.

Розвиток – це спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, в результаті чого виникає нова якість, створюється нове, здатне до саморуху, самовідтворення. Діалектика як філософська теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодії, відношення.

Поняття зв'язку відбиває взаємообумовленість речей і явищ, розділених у просторі і часі. Існують різноманітні зв'язки: об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові тощо. В залежності від структурного рівня матерії вони можуть бути механічні, фізичні, хімічні, суспільні.

Кожна річ у світі має свої властивості, котрі є певними відношеннями з іншими, тобто річ виявляє свої властивості лише під час відповідного відношення до інших речей. Звідси випливає висновок про філософську вагомість такої категорії як відношення, котра характеризує взаємозалежність елементів певної системи.

Об'єктивна реальність виявляє себе в різноманітності зв'язків і відношень, знаходиться у стані безперервної зміни й розвитку. Філософія має своїм завданням відобразити багатовимірний склад буття у системі чітких і гнучких понять, у вигляді раціонального, логічно доведеного знання. Діалектика й покликана вирішувати це завдання.

Для діалектики як філософської теорії розвитку такими фундаментальними началами є принципи: всезагального, універсального зв'язку і розвитку. На них ґрунтуються будь-які філософські задуми, вони задають початкові передумови пізнання, зумовлюють його характер, межі і творчий потенціал. Принципи діалектики дозволяють зафіксувати лише найбільш загальну картину світу. Більш детальне розуміння джерела, механізму, спрямованості розвитку викладено у законах діалектики.

Закон – це те, що не залежить від волі, бажання чи свідомості людини. В ньому відображається об'єктивний стан речей, фіксуються внутрішньо стійкі, необхідні, загальні і

повторювані властивості і відношення дійсності. Закони діалектики універсальні, тобто вони діють у природі, суспільстві і пізнанні. Загально визнаними у діалектиці є *три закони*. *Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні* характеризує внутрішній механізм руху і розвитку речей, він розкриває характер процесу розвитку, шляхи і форми переходу від старого до нового. З'ясування сутності закону потребує розкриття змісту таких категорій, як «якість», «кількість», «міра», і базується на таких положеннях: 1. Всім явищам природи, суспільства і мислення властиві кількісні та якісні характеристики; 2. Безперервні кількісні зміни можуть відбуватися лише у межах властивої для кожного об'єкту чи процесу міри; 3. Накопичення цих змін порушують міру, що викликає стрибкоподібний перехід до нової якості; 4. Нова якість (новий об'єкт, процес) має нові кількісні характеристики, і відповідно якісні зміни викликають нові кількісні зміни; 5. Вихід за старі межі у процесі становлення нового не є, однак, повним розривом із попереднім станом існуючого, тому що між кількістю і якістю є взаємозв'язок.

Закон єдності та боротьби протилежностей відповідає на питання про джерело розвитку і для його з'ясування слід осмислити поняття «тотожність», «відмінність» «протилежність», «суперечність». Згідно з цим законом: 1. Будь-які предмети, явища реальної дійсності завжди виступають як єдність тотожності і відмінності; 2. Тотожність і відмінність є протилежностями, які, взаємодіючи, зумовлюють одна одну; 3. Взаємодія цих протилежностей і є вираженням самої суперечності; 4. Суперечність є внутрішнім збуджувачем, джерелом будь-якого руху. Отже, уявлення про джерело розвитку виходить із визнання самосуперечливості усього сутнього.

Закон заперечення заперечення відображає об'єктивний, закономірний зв'язок, спадкоємність між тим, що заперечується, і тим, що заперечує. Цей процес відбувається об'єктивно як діалектичне заперечення елементів старого і утвердження елементів нового, тобто в новому є старе, але в перетвореній формі, у «знятому вигляді». Отже, цей закон вказує на тенденції, спрямованості розвитку.

З'ясовуючи закони діалектики, ми користувались різноманітними поняттями, які мають статус категорій. *Категорії* –

це універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу, в котрих знаходять своє відображення загальні властивості, риси і відношення предметів об'єктивної дійсності. У категоріях «частина і ціле», «одиничне, особливе, загальне», «сутність і явище», «можливість» і «дійсність», «причина» і «наслідок» та інших відображаються структурні зв'язки і зв'язки детермінації, відбивається загальне в речах.

Коли мова йде про альтернативу діалектики, маємо на увазі протилежний діалектиці метод пізнання, теорію розвитку, спосіб духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови. Такою альтернативою діалектики є метафізичний метод мислення. В цьому плані метафізика розглядається як антидіалектика. Цей термін запровадив у філософію в ХІХ столітті Гегель.

Метафізика – це історично неминуха філософська теорія розвитку, метод пізнання, що посідають певне місце в розвитку філософії. *Метафізика* – це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення об'єктів без їх якісної зміни. Метафізиці властиві роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Також метафізика, на відміну від діалектики, заперечує внутрішнє джерело розвитку – саморозвиток. Для метафізики в пізнанні характерна однобічність, абсолютизація, прямолінійність, негнучкість. Метафізика має декілька виявів.

Одним з таких виявів є *релятивізм* (від лат. – відносний). Релятивізм виходить з однобічного підкреслювання змінюваності, змінності дійсності і заперечення відповідної стійкості предметів і явищ.

Альтернативою діалектики є також *софістика*, оскільки вона виступає одним з негативних виявів метафізичного способу мислення. Софістикою є міркування, засноване на навмисному порушенні законів логіки. Вона виявляється у формі аргументації, яка базується на суб'єктивістському тлумаченні фактів, подій заради збереження і утвердження існуючих теоретичних положень чи виправдання існуючого порядку речей.

В процесі пізнання метафізика часто виявляється у формі *еклектики*. Еклектика – це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичують факти з протилежних концепцій.

Особливе місце з альтернатив діалектики посідає *синергетика*. Це поняття ввійшло у науковий обіг наприкінці 60-х років. Синергетика – це напрямок міжгалузевих досліджень, об'єкт яких – процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної і іншої природи. При цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що веде до створення нових структур і самоорганізації.

Таким чином, діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння її сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві і мисленні такими, якими вони є в дійсності. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ з точки зору їх виникнення, руху і розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє дослідження об'єктивних процесів. Поряд з діалектикою існують метафізична концепція розвитку, яка має свої форми, синергетика і низка інших.

Контрольні запитання

1. Що таке онтологія?
2. Коли і чому у філософії з'явилась проблема буття?
3. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
4. Чому рух – невід'ємна властивість матерії?
5. Що таке свідомість, яке її співвідношення з матерією?
6. Яка еволюція поглядів на свідомість у філософії?
7. Що означає термін «діалектика»?
8. В чому полягає діалектика як метод?
9. Які особливості законів матеріалістичної діалектики?
10. Які існують альтернативи діалектики і в чому їх сутність?
11. Яка роль діалектики щодо пізнавальної і практичної діяльності людей?

Література [2, 3, 5-8].

2 ГНОСЕОЛОГІЯ

- 2.1 Пізнання як предмет філософського аналізу.
- 2.2 Діалектика пізнання. Проблема істини.
- 2.3 Гносеологічні поняття. Методи наукового пізнання.
- 2.4 Творчість в пізнанні. Інтуїція.

2.1 Пізнання як предмет філософського аналізу

Основною проблемою людської свідомості є знання про світ, про природу, про суспільство, про людину. Знання – це спосіб, завдяки якому свідомість існує. Філософів завжди хвилювала проблема пізнавального ставлення людини до дійсності. Вони шукали відповіді на питання, які закономірності пізнавальної діяльності людини; які можливості та здібності, які передумови, засоби і форми пізнання; які умови й критерії його істинності й достовірності. Але головним питанням у філософії стосовно пізнання є питання про можливість свідомості давати адекватне відображення дійсності.

Проблему пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу, природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, передумови, засоби та форми пізнання, умови та критерії його достовірності вивчає *гносеологія* (від грець. – *гнозис* – пізнання; *логос* – учення, наука), або теорія пізнання. Існує своєрідна філософська позиція, яка має назву *агностицизм*. Агностицизм – це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності.

Згідно з сучасною гносеологією, джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій смисл, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання – процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Головним у теорії пізнання є питання про відношення людського знання про світ до власне світу: чи спроможна наша свідомість давати адекватне відображення дійсності.

Для сучасної матеріалістичної філософії процес пізнання має суспільно-історичний характер. Це виявляється у тому, що:

- всі людські пізнавальні здібності й можливості формуються на основі практики і зумовлені нею;

- окрема людина навчається мислити і пізнавати разом із засвоєнням форм і способів людської діяльності, знань, мови, тобто завдяки засвоєнню досвіду, набутого попередніми поколіннями;

- сам процес оволодіння цим досвідом можливий за умови, коли людина живе в суспільстві, колективі, сім'ї;

- те, що людина може пізнати і що вона пізнає, визначається рівнем суспільно-історичного розвитку людства.

Процес пізнання можливий лише при взаємодії людини з явищами дійсності і осмислюється через категорії «суб'єкт»», «об'єкт».

Суб'єктом пізнання є людина і людство в його історичному розвитку.

Об'єктом пізнання є сама реальність або її фрагмент, явища і процеси, на які спрямована пізнавальна активність людини. Об'єктами пізнання можуть бути й ідеальні об'єкти. Суб'єкт та об'єкт між собою діалектично взаємопов'язані, де активною стороною є суб'єкт. Взаємодія суб'єкта і об'єкта фіксує єдність матерії і свідомості, буття і мислення, природи і духу.

Результатом процесу пізнання є пізнавальний образ, який завжди є ідеальним образом об'єкта, суб'єктивним за своєю формою (оскільки належить суб'єкту), об'єктивним за змістом (тому що в ньому з різною мірою адекватності відображається об'єктивна реальність). Визначаючи, що пізнання – активний процес, виникає питання, що змушує суб'єкта цікавитися новими, раніше не відомими йому речами і явищами, вивчати їх. Філософи вважають, що головною рушійною силою пізнання є суспільно-практична діяльність, або *практика*.

Практика здійснюється в процесі чуттєво-предметної практичної діяльності людей, тобто знання не народжуються в свідомості людей самі собою. Пізнання може зростати лише на ґрунті реальної справи.

Практика – це суспільно-історична діяльність людей, спрямована на змінення природи, суспільства та самих себе з

метою задоволення своїх потреб. Практика включає всю розмаїту діяльність людей. У складному процесі пізнання практика відіграє надзвичайно важливу роль: по-перше, вона є основою пізнання; по-друге – рушійною силою його; по-третє – кінцевою метою пізнання, по-четверте – критерієм істини. Практика була і є основою виникнення і розвитку всіх наук. Людина, змінюючи предмети в процесі практики, має можливість розглядати їх з усіх сторін, граней, зв'язків, які закриті для пасивного споглядання. Від рівня розвитку практики залежить, наскільки глибоко людина може осягнути сутність дійсності.

Отже, гносеологія, або теорія пізнання, вивчає не окремі сторони, аспекти пізнання, а всезагальне в пізнавальній діяльності як такій безвідносно до того, яка саме ця діяльність. Серед видів пізнання можна визначити повсякденне, професійне пізнання, наукове чи художнє пізнання. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здатності, й насамперед мислення, не дані людині від природи, а формуються на основі і в процесі праці. Окрема людина навчається мислити разом із засвоєнням мови і набутих людством знань. Те, що вона може пізнавати і що стає об'єктом її пізнання, також визначається рівнем суспільного розвитку.

Пізнання – це складний, суперечливий, нескінчений за своїми проявами процес наближення образів свідомості до об'єкта пізнання, рух нашої думки від незнання до знання, від знання неповного, недосконалого до знання більш повного і досконалого.

2.2 Діалектика пізнання. Проблема істини

Пізнання, що розвивається на єдиній основі практики, являє собою складний, суперечливий процес відображення дійсності в ідеальних образах. Але образи можуть відрізнятися за характером і глибиною відображення об'єкта, який людина сприймає. Це пов'язано з тим, що об'єкт пізнання має ніби дві сторони: зовнішню, що відкрита нам, і внутрішню, яка схована від нас. Перша – це явище, друга – його сутність. Суб'єкт, що пізнає, повинен не тільки вивчити явище, але й розкрити його

сутність, відкрити закономірності, які існують в об'єкті пізнання. Виникає питання про шлях, який проходить суб'єкт, що пізнає, від явища до сутності.

Розрізняють чуттєве і раціональне пізнання. Формування пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, чуттєвого відображення. Чуттєве пізнання виникає раніше раціонального і виявляється більш ефективним на початкових етапах життя людини і суспільної практики. Воно відбувається у таких формах:

- *відчуття* – це відображення окремих властивостей предметів та явищ внаслідок їхнього впливу на органи чуття людини;

- *сприйняття* включає в себе сукупність властивостей і дає цілісний багатоаспектний чуттєвий образ предметів дійсності;

- *уявлення* - це наочний цілісний образ предмета, що виникає на основі уяви і минулого чуттєвого досвіду, який зберігається і відтворюється в пам'яті узагальнено. Чуттєве пізнання виникає раніше раціонального і виявляється більш ефективним на початкових етапах життя людини і суспільної практики.

Раціональне пізнання є якісно новим рівнем відображення дійсності. Завдяки інтелекту, абстрактному мисленню людина пізнає те, що недоступне органам чуття, здатна досягнути сутність явищ і предметів дійсності, внутрішні закономірності їх розвитку. До основних форм раціонального мислення належать:

- *поняття* – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення;

- *судження* – це форма вираження змісту поняття, форма логічного мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкту пізнання. В судженнях виражається зв'язок між поняттями, тому мислити – це насамперед висловлювати судження;

- *умовивід* – це зв'язування суджень, яке дає нове знання без звертання до показань органів чуття на основі логіки самого знання, його власного змісту.

Людське пізнання в цілому – це єдність чуттєвого і раціонального моментів. Абсолютизація одного виду пізнання і недооцінення іншого приводить у кінцевому підсумку до логічної помилки. У філософії спостерігаються два напрямки такої абсолютизації – сенсуалізм і раціоналізм.

Представники *сенсуалізму* наголошують на тому, що всі знання, які має людство, виведені з чуттєвого досвіду, що відчуття є єдиним ланцюгом, який поєднує людину із зовнішнім світом. Раціональні форми пізнання сенсуалісти вважають спекулятивними, надуманими, такими, що не відповідають істині. На противагу цьому *раціоналізм* стверджує: тільки на основі раціонального мислення можна пізнати сутність процесів і явищ. Чуттєві форми пізнання раціоналізм оголошує лише передумовою виникнення знань на ранніх стадіях цивілізації. Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму відносно пізнання в цілому очевидна. Раціональне і чуттєве – це діалектично взаємопов'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть давати адекватну картину дійсності. Пізнання у своєму діалектичному розвитку проходить довгий шлях від простих відчуттів до складних наукових теорій.

Успішне використання результатів пізнання в практичній діяльності може бути тільки в тому разі, коли отримані знання є достовірними, є істиною. Отже, питання про *істину* – одне з найважливіших в теорії пізнання. Класичне визначення її дає Аристотель, визначивши істину як відповідність наших знань дійсності. Сучасна філософія конкретизує концепцію істини через поняття «об'єктивна істина».

Існують поняття «істина», «абсолютна істина», «об'єктивна істина» «відносна істина», «помилка». *Істина* – це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта. *Абсолютна істина* – це такий зміст людських знань, який не буде спростований подальшим розвитком пізнання та практики. Абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта; в широкому значенні – це абсолютне знання про весь світ. У цьому значенні абсолютна істина є тією межею, до якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом

досягнутого знання. Слід зазначити, що не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина – об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного.

Об'єктивна істина – це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Вона існує тому, що об'єктивним є матеріальний світ, який у ній відображається, а відображення припускає схожість з оригіналом. Отже, у пізнанні існує такий момент, який не залежить від нашої свідомості, а цілком обумовлений впливом на нього зовнішнього світу. Цей незалежний від нас зміст наших знань і є об'єктивною істиною. Під об'єктивністю істини розуміють такий зміст наших знань, що не залежить від суб'єкта. Оскільки істина об'єктивна за змістом, вона одночасно є абсолютною, але у певних межах, які визначаються рівнем історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності. Як тільки ми спробуємо вийти за визначені межі, перейдемо до інших аспектів, рівнів, інтервалів розгляду об'єкта, то одразу виявиться відносність цього знання. Отже, *відносна істина* – це таке знання, яке в принципі правильне, але не повно відображає дійсність, і яке буде поглиблюватися, уточнюватися, замінюватися новим в процесі подальшого розвитку пізнання і практики.

Абсолютне та відносне – необхідні моменти об'єктивної істини. Принцип конкретності істини передбачає, щоб об'єкт розглядався в тих умовах місця і часу, в тих зв'язках і відношеннях, у яких він виник, існує і розвивається. Незнання цих меж або ігнорування призводить до омани як такого змісту знання, коли дійсність відтворюється неадекватно.

Помилка – це неправильно, викривлене, ілюзорне відображення дійсності. Будучи неадекватною формою знання, помилка головним своїм джерелом має обмеженість, нерозвиненість суспільної практики і самого пізнання. Загальним гносеологічним коренем помилки є метафізичний метод мислення, абсолютизація. Як діалектичні протилежності помилка й істина за певних умов перетворюються одна на одну: істина абсолютизована, взята абстрактно, перетворюється на помилку і, навпаки, помилка як момент складного діалектичного процесу пізнання, будучи однобічним відображенням одного з

проявів дійсності, може стати шляхом до істини, отже, моментом її пізнання.

Відповідність пізнавального образу предметові встановлюється шляхом практичної діяльності. *Практика* – об'єктивний критерій істини. Існує безпосередня й опосередкована практична перевірка істини. Однак практика є далеко не єдиним критерієм істинності знань. Серед інших критеріїв істинності знань можна назвати такі: підтвердження фактами, узгодженість з принципами наукової теорії, коректність і точність використання термінології, логічна і концептуальна несуперечливість.

Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу. Вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. Пізнання, за своєю природою, характером і метою, є необмеженим і може давати об'єктивне і точне відображення світу. Але істина завжди конкретна, вона має певні межі застосування. Процес пізнання істини – це постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей на шляху досягнення істини.

2.3 Гносеологічні поняття. Методи наукового пізнання

Основними структурними елементами теоретичного пізнання як вищої і найбільш розвиненої форми пізнання є ідея, проблема, гіпотеза, теорія. Разом з тим вони виступають як «вузлові моменти» побудови і розвитку знання на теоретичному рівні.

У загальній формі можна сказати, що ідея – це єдність відображення дійсності і цільового устремління. *Ідея* – це думка, що осягає явища, процеси об'єктивної реальності і одночасно формує мету, прогнозує подальший хід пізнання та практичного перетворення світу. У науковому пізнанні ідея набуває важливого значення. По-перше, вона підсумовує досвід попереднього розвитку знання в певній галузі науки. По-друге, слугує основою для узагальнення, об'єднання знання в цілісну систему. По-третє, формує конкретні принципи та шляхи подальшого розв'язання проблем, що виникають перед науковим пізнанням.

Проблема – це форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але треба пізнати. Іншими словами, це знання про незнання, питання, яке виникає в процесі пізнання і вимагає відповіді. Відповідь включає два основних моменти або етапи: постановку проблеми та її вирішення. Проблема як знання про незнання відображає негативний момент проблемної ситуації, який свідчить про обмеженість пізнавальних та практичних можливостей суб'єкта на певному етапі розвитку пізнання. Але вона є одночасно також засобом і методом пошуку нових знань. Самі проблеми виникають або як наслідок зіткнення теорії зі спостереженнями, або як результат протиріччя в певній теорії.

Слід відрізнити наукові проблеми від ненаукових, псевдопроблем (наприклад, проблема створення вічного двигуна). Поряд із науковими проблемами існують і практичні проблеми. Вирішення якої-небудь проблеми є суттєвим моментом розвитку знання, в ході якого виникають нові проблеми, а також висуваються ті чи інші концептуальні ідеї, в тому числі і гіпотези.

Гіпотеза – це наукове припущення про причину яких-небудь явищ, істинність яких за сучасного стану пізнання і виробництва не може бути перевірена і доведена. Наприклад, гіпотеза про походження Сонячної системи.

Гіпотеза завжди висувається в процесі розвитку пізнання для вирішення певної проблеми з метою пояснення нових експериментальних даних або усунення протиріччя теорії з негативними результатами експериментів. Оскільки гіпотетичне знання має імовірний, а не достовірний характер, то воно вимагає перевірки, обґрунтування. В процесі доведення висунутих гіпотез одні з них стають істинною теорією, інші видозмінюються, уточнюються і конкретизуються, треті відкидаються, якщо перевірка дає негативний результат.

Висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки старої, навіть у тому випадку, коли ці результати були негативними. Більш того, заміна будь-якої гіпотези іншою, більш підходящою, не означає, що попередня гіпотеза була абсолютно хибною і некорисною на певному етапі наукового пізнання. Перевірена і доведена гіпотеза переходить у розряд достовірних істин і стає науковою теорією.

Теорія – це вища форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки певної сфери дійсності. В широкому розумінні – це комплекс уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення якого-небудь явища. Будь-яка теорія – це цілісна система істинного знання, система, що розвивається і яка має складну структуру та виконує ряд функцій.

Основні функції теорії:

- систематична функція – об'єднання окремих достовірних знань в єдину, цілісну систему;
- пояснювальна функція – виявлення причинних залежностей, зв'язків певного явища, суттєвих характеристик його походження та розвитку тощо;
- методологічна функція – формування різних методів, способів й прийомів дослідницької діяльності;
- передбачувальна функція – складання висновків на основі теоретичних уявлень про існування невідомих раніше об'єктів або їх властивостей і зв'язків;
- практична функція – кінцевим призначенням будь-якої теорії є втілення її в практику, перетворення реальної дійсності, враховуючи інтереси людини.

Цілеспрямована діяльність з формування і розвитку наукового знання реалізується за допомогою історично вироблених засобів, способів, методів. *Метод* – це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання, тобто метод являє собою систему правил, принципів і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворюючої діяльності людини. Близькою до методу за своїм значенням є категорія «методика». *Методика* – це сукупність, послідовність, порядок використання різних прийомів та методів у дослідженні.

Під *методологією* розуміють вчення, науку про методи наукового пізнання і перетворення дійсності. Разом з тим це і сукупність загальних і, в першу чергу, світоглядних принципів, які використовуються для вирішення наукових і практичних задач. Можна сказати, що методика являє собою своєрідний тактичний план вирішення конкретного завдання, а методологія розробляє стратегію пізнавальної і практичної діяльності.

В об'єктивній реальності не існує готових методів пізнання. Зміст метода обумовлюється природою об'єкта, його закономірностями. Метод визначається не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність з ним суб'єкта. Вважається, що «метод – це теорія в дії». В цілому науковий метод – це діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного. Метод тісно пов'язаний з теорією, але результат пізнання впливає на засіб, розвиває його, надає йому наукової обумовленості. Таким чином, призначення наукового методу – підсилити пізнавальні можливості людини, направити та упорядкувати процес пізнання.

Існують такі *методи дослідження: загальнофілософський* метод, яким користуються при дослідженні всіх галузей дійсності на всіх етапах пізнавального процесу; *загальнонауковий*, який також використовується майже усіма науками, але тільки на конкретно визначених для розкриття певних сторін чи властивостей предмета; а також *окремі методи*, які застосовуються, як правило, в межах однієї науки (наприклад, методи якісного аналізу в хімії, програмування в математиці, анкетування в соціології).

До загальнонаукових методів належать прийоми, які відпрацьовані зусиллями усіх або деяких великих груп наук. Ці методи відповідно до логіки пізнавального процесу поділяються на три групи: емпіричні, теоретичні і загальнологічні.

Емпіричне дослідження об'єктів включає:

- вибір об'єкта і тем дослідження;
- опис результатів;
- аналіз;
- висновки.

Велику роль відіграє в емпіричному дослідженні спостереження.

Спостереження об'єкта в навмисно створюваних, штучних умовах дозволяє уникнути несуттєвих елементів, що забезпечує вивчення їх впливу на об'єкт у «чистому» вигляді. До методів і засобів *теоретичного* дослідження відносяться метод сходження від абстрактного до конкретного, історичний метод, логічний метод, метод формалізації. Логічною основою побудови наукової теорії є метод сходження від абстрактного до конкретного.

Конкретне в мисленні є найглибшим і змістовним знанням про явища дійсності. На першому етапі цього методу пізнання здійснюється перехід від чуттєво-конкретного пізнання до абстрактного означення. На другому етапі пізнання здійснюється процес переходу від абстрактного до конкретного. Суть цього процесу полягає в тому, що відбувається рух думки від абстрактних визначень об'єкта до всебічного, багатогранного знання об'єкта, що вивчається. Історичні і логічні методи дослідження використовуються в рамках сходження від абстрактного до конкретного. Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта. Логічний метод – це відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі, але без врахування випадковостей, деталей. Формалізація – це метод вивчення найрізноманітніших об'єктів шляхом відображення їх змісту і структури у знаковій формі, за допомогою різних «штучних мов» (математичної мови, математичної логіки, хімії і мови інших наук).

До загальнологічних методів наукового дослідження належать такі методи, як індукція і дедукція. *Індукція* – це метод, який безпосередньо спирається на дані спостереження та експерименту. Індукція спрямована на пізнання загального через дослідження одиничного і особливого. Це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею. *Дедукція* – це метод, за допомогою якого на основі знання загального пізнається часткове, одиничне. До групи методів, що застосовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження, належить абстрагування. *Абстрагування* – це метод виокремлення певних властивостей та відношень об'єкта і одночасного зосередження основної уваги на тих його особливостях, які є безпосереднім об'єктом наукового дослідження. Абстрагування існує в єдності з методом узагальнення. *Узагальнення* – це логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини. Поряд з абстрагуванням і узагальненням існують методи моделювання і аналогії. Названі методи ґрунтуються на перенесенні знань, отриманих при аналізі

певного об'єкта (моделі), на подібний об'єкт, менш вивчений. Моделюванням можна назвати відбиття характеристик одного об'єкта на іншому об'єкті, що називається моделлю. Ці методи є джерелом наукових гіпотез, індуктивних міркувань.

2.4 Творчість в пізнанні. Інтуїція

Психіка людини виступає як постійний процес створення нових форм чуттєвого і раціонального пізнання. Єдина сфера людських переживань по-різному впливає на різні види людської діяльності, що дає змогу виділяти тим самим наукове і художнє пізнання. У сфері науки й у сфері мистецтва людина вибудовує свої світи – світ системи понять або світ художніх образів. Обидва види пізнання мають антиентропійну спрямованість, тобто не є сталими, закінченими. *Наука*, як вид людської діяльності, керується презумпцією доказовості і працює з явищами, реальність яких доведена їх закономірною повторюваністю, доступністю для нині існуючих методів дослідження. Об'єктом пізнання тут є навколишня дійсність. Основна відмінність *художнього способу пізнання* полягає в тому, що його об'єктом дослідження є ставлення людини, конкретної особистості до навколишньої дійсності.

Характерна риса художнього пізнання – це використання художньо-образного мислення за безпосередньої участі емоцій суб'єкта, що пізнає. Тобто у науковому і художньому методах існують різні об'єкти пізнання і різні шляхи пізнання об'єктів. У науковому методі пізнання структурною одиницею виступає *поняття*, а в художньому методі – *художній образ*.

Для з'ясування психологічних закономірностей, що лежать в основі наукового і художнього пізнання, необхідний розгляд процесу взаємодії рівнів психічного життя в цих видах пізнання. Структура психічного життя суб'єкта, що пізнає, як відмічає П.В.Симонов, складається з трьох рівнів, які включають свідомість, підсвідомість і надсвідомість. *Свідомість* становить собою рівень об'єктивації, де очевидним є прояв вищих психічних форм мислення і волі. Сфера *підсвідомості* визначає рівень психічного життя і включає те, що імпульсивно протікає, було усвідомлюваним або може стати ним за певних умов.

Надсвідомість являє собою рівень психічної активності людини, що не піддається індивідуальному свідомо-вольовому контролю при вирішенні творчих задач. Надсвідомість може використовувати інформацію, накопичену свідомістю, а також зафіксовану в підсвідомості. Саме в діяльності надсвідомості зароджуються і наукові відкриття, і нові задуми художніх творів. У зв'язку з цим стає актуальним питання про рушійні сили, що дозволяють інформації переходити з надсвідомості у свідомість і навпаки.

В науковому і художньому пізнанні слід враховувати наявність формалізуючих і неформалізуючих компонентів. У науковому пізнанні істотні ознаки чітко відокремлюються від несуттєвих, а в художньому пізнанні несуттєві, на перший погляд, ознаки, можуть діяти як істотні. Це відбувається через те, що пізнавальна задача і домінуюча потреба враховують різні істотні ознаки.

Незважаючи на наявність у будь-якому виді пізнавальної діяльності елементів і наукового, і художнього пізнання, художнє пізнання і художньо-образне мислення, що впливає з нього, мають переваги, недоступні науковому пізнанню. І в художньому, і в науковому способах пізнання широко використовується можливість створювати цілісний образ на основі окремих прикладів, епізодів або тривіальних спостережень. Це явище може свідчити про те, що в обох способах пізнання наявне образне мислення. Однак істотне розходження між науковим і художнім методами пізнання полягає не в ступені переваги образів, а в якісному розходженні цих образів.

Художній образ є, свого роду, осередком тих рис навколишньої дійсності, що породжують у особистості, яка сприймає, емоції співпереживання і співвіднесення зі своїм досвідом. Реалістичність, "відточеність" художнього образу, його конкретність досягаються через зображення не всіх деталей, штрихів, а лише тих, які найбільш повно дають можливість не тільки сприйняти даний образ, але й породжують певне ставлення до цього образу.

Виходячи з особливостей наукового та художнього пізнання і виділення такого різновиду мислення, як художньо-образне, правомірне твердження про можливість застосування на

філософському рівні принципу доповнюваності Н. Бора, що полягає в доцільності пізнання об'єкта у взаємозаперечних, додаткових системах опису. Взаємне доповнення наукового і художнього методів пізнання здійснюється за участі взаємного доповнення логічного й образного мислення, що відбувається на психофізіологічному рівні.

Наукове пізнання вивчає існуючі незалежно від суб'єкта закони. Знання цих законів допомагає суб'єктові вивчати предмети і явища художньої реальності і ясніше виражати власне, специфічне бачення. Разом з тим методи, прийоми і специфіка художнього пізнання є рушійними силами в науковому пізнанні, оскільки всяка наука починається з первинних, логічно не доведених, одержаних шляхом прямого узагальнення дослідних даних. Усі глибокі істини науки парадоксальні від свого народження, і їх не можна досягти, спираючись тільки на логіку і досвід.

Таким чином, перш за все слід звернути увагу на те, що в найширшому значенні слова творчість – це активна взаємодія суб'єкта та об'єкта, в ході якої суб'єкт цілеспрямовано змінює оточуючий світ, створює щось нове відповідно до вимог об'єктивних законів, а також перетворює самого себе. І наукове, і художнє пізнання не можна назвати «чистим відображенням», копіюванням об'єкта. Пізнавальний процес за своєю природою є не механічним, а принципово новим відображенням, бо його результатом є не створення ідеальної копії наявного стану речей, а єдність в ідеальних образах дійсності і можливості. Особливу роль в пізнанні відіграє інтуїція. *Інтуїція* – це здатність суб'єкта робити у процесі пізнання висновок, який є відкриттям, не усвідомлюючи проміжних ланок аргументації. Інтуїція – це кульмінаційний момент творчого процесу, коли всі елементи пізнавальної проблеми, які до цього були у відокремленому стані, об'єднуються в єдину систему. Основні характеристики інтуїції при дослідженні: безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нового знання. Отже, аналізуючи взаємозв'язок творчості і пізнання, слід відмітити, що взаємне доповнення наукового і художнього пізнання дозволяє бачити світ у його різних вимірах, а також конструювати нові об'єкти, чому і допомагає інтуїція.

Контрольні запитання

1. Що вивчає гносеологія і як формулюється її основне питання?
2. Як у гносеології визначаються суб'єкт та об'єкт пізнання?
3. Що є істина?
4. Як пов'язані між собою абсолютне і відносне у об'єктивній істині?
5. Чому саме практика є основним критерієм істини?
6. Які є основні гносеологічні поняття?
7. Які основні методи наукового пізнання?
8. Що включає емпіричне і теоретичне дослідження об'єкта?
9. В чому полягає відмінність між науковим і художнім пізнанням?
10. Яку роль в пізнанні відіграє художній образ?
11. Що таке інтуїція і в чому її значення?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Грановская Р.М. Интуиция и искусственный интеллект / Р.М.Грановская, И.Я.Березная. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. – 267 с.
- 2 Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. - Изд. 4-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2002. – 344 с.
- 3 Немировская Л.З. Философия. – М., 1996. – 214 с.
- 4 Пернацкий В.Н. По ступеням познания: Сущность и структура познавательной деятельности человека. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 76 с.
- 5 Современная западная философия: Словарь / Сост. В.С.Малахов, В.П.Филатов – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
- 6 Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
- 7 Філософія: Навчально-методичний посібник. – Х.: Одіссей, 2004. – 320 с.
- 8 Хамітов Н.В., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини: Навч. посібник. – К.: Наукова думка, 2000.

Т.В.Количева

ОНТОЛОГІЯ. ГНОСЕОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«ФІЛОСОФІЯ»

Відповідальний за випуск Количева Т.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 22.10.07 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,0. Обл.-вид.арк. 2,25.

Замовлення № Тираж 500. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейєрбаха, 7